

A BM tekintete és a hiányzó történetek

KELEMEN KRISTÓF

„(...) az ügynök ugyanis egy változó, hol terjedelmesebb, hol csupán lapangó diskurzus szereplője. Ha valahol, akkor az ügynök a Kádár-korszak, a rendszerváltás és a (mindenkori) jelen alkotta idődimenzióban »él«. E beszélgetés rendjét máig a rendszerváltás szabja meg, az ügynök a közelmúltról azóta folyó közbeszéd egyik kulcsszereplője. (...) Az ügynök jelen állapota (vagyis a rendszerváltás óta eltelt ideje, karrierje, pozíciója, stb.) az érdekes. Mert az ügynök e beszélgetésekben nem akármilyen, és főképp nem titkos és fedett, hanem éppen ellenkezőleg: leleplezett és megnevezett (esetleg: gyanúba kevert, sejtetett) ügynök.”¹

Az SZFE államszocialista történetét kutatva elértem az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) található ügynöki jelentésekhez. Az ÁBTL mint a nyilvánosság számára titkokkal övezett levéltár egy új forrásanyagot, a korabeli titkosrendőrség ellenőrző tekintetét hozta be a kutatásomba, de hamar rájöttem, hogy az itt található jelentéseket fenntartásokkal kell kezelnem.

Gervai András egy ÉS-ben megjelent írásban állítja, hogy „az állambiztonsági szolgálatok milyen erőteljesen jelen volt a Színház-

¹ RAINER M. János, „Vajon az ügynök a kádárizmus szimbóluma – és ha nem, mié?“, in *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*, szerk. HORVÁTH Sándor, 53–63., (Budapest: Libri Kiadó, 2014), 58.

és Filmművészeti Főiskolán”,² amelynek érzékeltetésére *Fedőneve: „szocializmus”* című kötetében³ több főiskolás ügynök együttműködését írta meg a BM-mel, minden esetben megnevezve az egykori tanárt vagy hallgatót, hangsúlyozva az elszámoltatást és felelősségre vonást. Írásait minden esetben az ügynökök személyére fűzi fel, és interpretációjában⁴ az illetők többnyire olvasható motivációkkal rendelkező karakterek, morális ítéletek mentén vizsgálható emberek. A saját kutatásomnak kijelölte a kontextusát, hogy Gervai korábban első publikálójává vált ezeknek a történeteknek, ugyanis a színházi és filmes közegben tárgyalt ügynökdiskurzust maradandóan alakították ezeknek a cikkeknek stílusa és pozíciója.

Doktori kutatásom keretében nem az ügynökök személye, hanem a Főiskola története szempontjából néztem rá az iratokra,

² GERVAI András, „A történet vége”, *Élet és Irodalom* LV., 23. sz. (2011. június 10.), hozzáférés: 2020.05.25, <https://www.es.hu/cikk/2011-06-12/gervai-andras/a-tortenet-vege.html>

³ GERVAI András, *Fedőneve: „szocializmus”* (Pécs: Jelenkor Kiadó, 2010)

⁴ Gervai például így ír Szabó Istvánról: „Igyekszik alapos munkát végezni. Sok információt gyűjt össze, szinte becserkészi áldozatát. Néha mintha valamifajta gyerekes árulkodási vágy is vezetné. Gyakran mintha nem mérné fel, milyen súlyos következményekkel járhatnak az információi. Jelentései nagy részében meglehetősen kategorikusan fogalmaz, gyakran érezhetően egyoldalúan, igazságtalanul ítélkezik. Szívesen kutakodik mások magánéletében, s rengeteg bizalmas és kényes információt szállít. GERVAI András, „Mephisto”, in *Fedőneve: „szocializmus”...*, 78.

és újra és újra abba ütköztem, hogy homályos vagy egyenesen láthatatlan volt a szövegek pontos kontextusa. Először is a kézhez kapott dossziék tele voltak kitakarással,⁵ másrészt az ÁBTL kapcsán számos városi legenda⁶ kering arról, hogy a rendszerváltás után kifosztották és tömegével tűntek el iratok. A beszélgetéseink során a referensem, Szőnyi Tamás azt állította, hogy a legtöbb nagyobb vagy fontosabb intézményről létezett egy úgynevezett objektum dosszié, amely egybegyűjtötte az azzal kapcsolatos összes jelentést, és elképzelhetetlen, hogy az SZFE-ről ne lett volna. Így mindössze annak feltűnő hiánya, mint projekciós felület marad a kutatók számára, továbbá az a néhány fennmaradt ügynöki vagy megfigyelési dosszié, amelyekben említődik az SZFE közege.

Rainer M. János a magyarországi ügynökdiskurzusban háromféle, az ügynök személyét megközelítő attitűdöt különböztet meg: 1. diabolizáló, ügynökteleplező beszédmód (ide sorolom a Gervai-féle megközelítést), 2. ügynökfelmentő beszédmód, 3. analitikus-

⁵ A szenzitív adatok, például a szexualitással és egészséggel kapcsolatos információk, személyiségi jogok miatt ki vannak takarva, az illető halálától számított harminc évvel később oldják fel ezeket.

⁶ „Az állambiztonsági szervezetek története az iratmegsemmisítések története – mondta Rainer M. János, aki Ungváry Krisztiánnal együtt többször felhívta a figyelmet arra, hogy ezek az utólag nehezen rekonstruálható, kampányszerű tömeges megsemmisítések nemcsak 1989–90-ben, a rendszerváltás zűrzavaros hónapjaiban folytak, de azután még legalább egy évtizedig, azaz az első három szabadon választott kormány időszakában.” [N.N.]: „Rejtve marad a múlt – Eltűnt állambiztonsági iratok”, *Népszava Online*, 2015.03.23., hozzáférés: 2019. 07. 07.

https://nepszava.hu/1052070_rejtve-marad-a-mult-eltunt-allambiztonsagi-iratok

megértő beszédmód. Én a harmadik megközelítést választottam,⁷ tehát a jelentésekben található információkat és történeteket *lelekként* kezelem, amelyeket új narratívákba szervezek és ezáltal eltérem az ítélezés bűnös/ártatlan tengelyéről.

Ennek megvalósításához hozzásegített, hogy az ÁBTL-ben folytatott kutatásomat nem személyekre fókuszálva folytattam. A Levéltárban ugyanis az egyes dossziék – legalábbis az SZFE-vel kapcsolatos anyagok – a megfigyeltek és a megfigyelők mentén szerveződnek egységekbe, a borítón legtöbbször egy adott személynek a BM rendszerében rögzített álneve olvasható,⁸ így a kutatók automatikusan onnan kezdik olvasni a jelentéseket, hogy ki írta vagy kiről írták azokat. Az Állambiztonság archiválási módszere által egymás mellé került iratok így egy konkrét személy adott időszakon belüli történetét – vagy legalábbis annak egy szeletét – szervezik narratívává, amely ma újraolvasva félrevezető lehet, már csak azért is, mert öntudatlanul is az államszocialista titkosrendőrség által felkínált rendszerben kezdünk el gondolkodni a különböző jelentésekről.

Művészet mint kutatás: Megfigyelők

Az ÁBTL aktáit a művészet mint kutatás módszertanával olvastam újra: kiválasztottam egy konkrét történetet a Főiskolával kapcsolatos ügynöki jelentésekből, és készítettem abból egy színházi előadást *Megfigyelők*⁹ címmel. A következőkben ennek a

⁷ RAINER M. János, „Vajon az ügynök...”, 61.

⁸ A megfigyeltek és az ügynökök álneve az ÁBTL-ben feloldható, de az általam olvasott, korábban már kutatott dossziék esetében erre nem volt szükség: ha magából a dossziéből nem is derült ki, más forrásból tudtam, hogy kik állnak a BM által adott nevek mögött.

⁹ A produkciót a Trafó Kortárs Művészetek Házában mutattam be 2018. november 24-én, hozzáférés: 2019. 07. 05,

folyamatát fogom leírni, amellyel több cé-
lom van: egyrészt a forrásközlés, mivel az
idézett ügynöki jelentések csak az ÁBTL
nem nyilvános irattárában olvashatók, méte-
res vastagságú dossziékban. A kutatás felté-
tele nem csak az olvasáshoz szükséges en-
gedély, hanem a megfelelő mennyiségű idő
is, amíg a számos releváns és irreleváns in-
formációt hordozó iratokon keresztüljutok.
Ezért az általam fontosnak tartott idézeteket
egy saját rendszerezés mentén olvasásra fel-
kínálom. Másrészt az alkotói folyamat során
és annak utólagos visszafejtése mentén ku-
tatói tézisek váltak számomra világossá,
amelyek mind az ÁBTL iratok értelmezésé-
hez, mind az SZFE intézménytörténeti vizs-
gálatához hozzáadhatnak.

A *Megfigyelők*hez az ÁBTL-ben található
K-2040, Mt-428 és a Bt-882 jelzésű dossziék
adták a fő inspirációt, az ezekben található
iratok többsége 1965 és 1967 között keletke-
zett. Ezeket a valós személyek neve nélkül
idézem, tehát az ott olvasható neveket, ál-
neveket vagy kezdőbetűket kihagyom, he-
lyettük a célszemély, ügynök-osztálytárs, ügy-
nőknő és menyasszony kategóriákat haszná-
lom dőlten szedve.

A raktári jelzetek egy kutató (K),¹⁰ egy
munka (Mt)¹¹ és egy szervezési (Bt)¹² dosz-

<https://trafo.hu/programok/megfigyelok>. Az
előadás a Budapest Főváros Önkormányzata
által életre hívott Staféta Pályázat segítés-
gével jött létre, továbbá a Nemzeti Kulturális
Alap és a Katona József Produkciós Pályázat
is támogatta a megvalósulását. A produkciót
meghívták a szegedi Thealter Fesztivál, a
prágai Palm Off Festival, a drezdai Fast
Forward Festival, a dunaPart5, az Ördögkat-
lan Fesztivál és a New York-i Hungary Live
Festival programjába.

¹⁰ Egy adott célszemély tanulmányozása cél-
jából gyűjtött iratokat tartalmazó dosszié.

¹¹ Egy-egy ügynök munkáját, az általuk adott
jelentéseket az M dossziék gyűjtik egybe, az

sziét jelölnek, amelyek ugyanahhoz a törté-
nethez kapcsolódnak: az 1965/1966-os tan-
évben egy magyar származású, brit állam-
polgár (a továbbiakban *célszemély*) vendég-
hallgatóként érkezett Herskó János akkori
másodéves filmrendező osztályába.¹³ A ma-
gyar állambiztonsági szervek érdeklődését
azonnal felkeltette, és már a londoni kérvé-
nyezésétől kezdve figyelemmel kísérték az
útját. Az Állambiztonság Londonban műkö-
dő operatív tisztjei még a beutazása előtt el-
beszélgettek vele, és megtudták tőle, hogy
később vissza szeretne térni az akkori mun-
kahelyére, a BBC-hez, és „megállapodott a
szerkesztőkkel, hogy magyarországi tartóz-
kodása alatt a »Site and Sound« (A brit Film-
intézet lapja) és a »Films and filming« c. la-
poknak cikkeket fog írni”.¹⁴ Ez még nem
adott volna okot gyanúra, de egy másik je-
lentésben az is olvasható, hogy tudomásukra
jutott, hogy a brit férfit „az angol Külügymi-
nisztérium (Foreign Office) megbízta, hogy a
magyar filmipar helyzetéről tájékoztatást

M-hez illesztett t jelzés a külföldi ügyekre
vonatkozó dossziékat jelöli.

¹² Az Állambiztonság az ügynökök beszer-
vezését előkészítő iratoknak nyitott B-dosszié-
kat (benne környezettanulmányok, az ügy-
nökjelölttel és annak környezetével lefolyta-
tott beszélgetések leirata, stb.), a B-hez il-
lesztett t jelzés a külföldi ügyekre vonatkozó
dossziékat jelöli.

¹³ Az osztály 1964-től 1968-ig járt a Főiskolá-
ra, és Böszörményi Géza, Csányi Miklós, Dr.
Kis Gyula, Ember Judit, Grunwalsky Ferenc,
Jeli Ferenc, Lovas Gábor, Maár Gyula,
Mihályfy László, Szalkai Sándor, Szomjas
György, Szurdi András és Vajda Béla szerez-
tek végül diplomát (forrás: SZFE Anya-
könyv). A felsorolt személyek között se az
ügynök, se a megfigyelt személy neve nem
szerepel, ugyanis végül egyikük sem kapott
az osztállyal együtt diplomát.

¹⁴ K-2040 ÁBTL 256.

adjon.”¹⁵ Az állambiztonsági szervek mind ezek alapján arra gyanakodtak, hogy a vendéghallgató Magyarországon az angol hírszerzésnek kémkedik, ezért számos csatornán megfigyeltették, legfőképp egy osztálytársán keresztül, akit eleinte társadalmi kapcsolat-ként¹⁶ kérdeztek ki, majd 1966. április 15-én beszervezték,¹⁷ és ügynökként foglalkoztatták (a továbbiakban *ügynök-osztálytárs*).

A saját kutatói pozíciómból az előadás legfontosabb alapvetése az volt, hogy egy olyan narratívát hozzak létre, amelyben az adott helyzetek és történetek leválnak a Levéltárban található iratok valós referenciáiról, tehát az archív anyagok színpadi feldolgozását egyfajta „vissza-anonimizálási” folyamatban kezdtem el strukturálni: a talált leleteket fikciós keretbe helyeztem és színpadi dialógusok mentén történetté szerveztem, abban újra és újra utalva a jelentések mögötti valóság hozzáférhetetlenségére.¹⁸

¹⁵ K-2040 ÁBTL 42.

¹⁶ „Társadalmi kapcsolatnak nevezzük az olyan személyt, akivel a hírszerzőtiszt, vagy titkos munkatárs idehaza, vagy külföldön, esetleg hazai bázisról külföldön, folyamatosan kapcsolatot tart fedéssel, vagy fedés nélkül és segítségét igénybe veszi a hírszerző feladatok végrehajtásához.” BORSÁNYI Imre, VÉRTES János, *A hálózaton kívüli kapcsolatok helye, szerepe és jelentősége a hírszerző munkában*, BM III/I. Csoportfőnökség Személyügyi és Kiképzési Osztálya, 1983. 15. (A-3005/37a ÁBTL)

¹⁷ Bt-882 ÁBTL 29.

¹⁸ A szöveget 2019 februárjában publikáltam a *Színház* folyóirat online felületén, a korábbi drámamellékletek helyét betöltő havi e-dráma rovatban, hozzáférés: 2019. 07. 05, <http://szinhaz.net/2019/02/11/uj-e-drama-kelemen-kristof-megfigyelok/> Első körben a *Megfigyelőket* nem olvasható, hanem a készülő előadásban elhangzó szövegnek írtam meg, ennek ellenére a *Színház* folyóirat felületén történő publikáció és a szakma által

A tartótiszti munka mint színházi praxis

Az említett három dossziében egy-két kivételtől eltekintve olyan szövegeket találtam, amelyeket a BM tisztje rögzített, tehát az ezekben olvasható információk és események elsőszámú narrátora a tartótiszt volt. Az ő operatív (szervező és archiváló) munkáját figyelve jutottam el oda, hogy az epikus jellegű, több száz oldalas szöveggyűjtemény ideális alapanyaga egy színházi előadásnak, ennek pedig legfőbb oka az a (színházi gondolkodásból közelítő) felismerés volt, hogy az említett tiszt munkája sokszor az írói és rendezői szerepkört juttatta eszembe, amikor az operatív munka szabályainak megfelelően, az ügynököket is instruálva helyzeteket generált, majd azok kimenetelét utólag rögzítette. Jákfalvi Magdolna tézisét¹⁹ olvasva pedig láthatóvá vált számomra a tartótiszti munka és a szocialista realista színházi hagyomány közötti hasonlóság: gyakran előfordult ugyanis, hogy a BM a valóság felderítése helyett a valóságépítés mentén szervezte a praxisát.

A konspirált munka lényege a színlelés és illúziókeltés volt, mivel minden a nyilvános-

odaítelt díjak (elnyerte a Színházi Kritikusok Céhének legjobb új magyar dráma és legjobb független előadás díját – előbbi megosztva –, továbbá a Radnóti Zsuzsa által alapított Kortárs Magyar Dráma-díjat) drámaként kanonizálták. A fejezetben szövegkönyvként hivatkozom a leírt anyagra, miközben nem utasítom el a drámaként történő definíciót sem.

¹⁹ „A valóság észlelése helyett a valóság építése válik ideológiai és játéknyelvi folyamatá, a színház pedig politikai gyakorlótereppe. A realista színház a szocialista gyakorlatban nem mutatja a valóságot, hanem építi, tehát az emlékezet textúrája a valóságészlelés és valóságépítés során szövődik olyanná, amilyenné.” JÁKFALVI Magdolna, *A valóság szennvedélye*, DSc-értekezés, Budapest, 2019. 5.

ság előtt történt, leggyakrabban presszóban vagy álcázott K-lakásokban. A rendszerváltás után nyilvánosságra került állambiztonsági oktatófilmek²⁰ példáiban is ez a teatrális gondolkodásmód jelent meg:

„Gyakorlati példánkban a célszemély kapcsolataival egy presszóban találkozunk. Feladatunk, hogy együttlétüket dokumentáljuk. A presszóba érkező figyelőpár olyan asztalhoz ül, ahonnan mindvégig figyelemmel kísérhetik a személyek tevékenységét. Magatartásuk, viselkedésük a presszó többi vendégéhez hasonló. A fotózást asztalra helyezett álcázott géppel végezzük, ügyelve arra, hogy a táskák elhelyezése és levétele minden esetben legalizálva legyen.”²¹

A konspirált munka egyik legfontosabb módszere volt a *legendákkal*²² történő elfe-

²⁰ A BM Filmstúdió oktatófilmjeit elsősorban a belügyi állomány számára készültek, amelyekben többek között az ügynökbeszerzés fogásait, a házkutatás és lehallgatás technikáit, a megfigyelés és személyi követés megfelelő trükkjeit mutatták be, de propaganda célú játékfilmeket is forgattak. A filmek nagy részét belsős, belügyi dolgozók készítették, de olykor feltűntek ismert színészek is ezekben, mint Juhász Jácint, Avar István, Garas Dezső vagy Sinkovics Imre, hangalámondásban pedig Básti Lajos, Csákányi László, stb. A BM-filmek ma az ÁBTL-ben és az OSA Archívumban találhatóak meg.

²¹ Részlet *Az ügynök élete* című dokumentumfilmből (Papp Gábor Zsigmond, 2004), amely BM-oktatófilmekből vett jelenetek felhasználásával készült. 11:26–12:12

²² „legenda (lat.): népi hagyomány vagy vallási elbeszélés egy személyről vagy eseményről. – Kitalált történet, mendemonda. – Hihető és ellenőrizhető magyarázat egy operatív intézkedés vagy kombináció legalizálá-

dés, például a tartótiszt az ügynökosztálytárral megbeszélte, hogy „az esetben, ha [a célszemély] vagy valamelyik ismerőse »tetten érne« minket, [az ügynök-osztálytárs] mint volt technikumi osztálytársát mutat be, akivel az érettségi óta most találkozott először, és most is véletlenül.”²³ A tartótiszt olykor több személyt is bevont a játszmákba, komplexebb háttértörténeteket talált ki és bonyolultabb helyzeteket teremtett meg. E tevékenységre példa, amikor egy jól megfigyelhető és bepoloskázható ingatlant próbált kiközvetíteni a célszemélynek,²⁴ vagy

sára. A valóság elemeire épül, és szükség szerint dokumentálható. Dekonspiráció esetén is ragaszkodni kell; – legendásít, legendáz.” *Állambiztonsági értelmező kézikönyv*, szerk. GERGELY Attila, (Budapest: BM Könyvkiadó, 1980) 120. (A-3036. ÁBTL)

²³ Mt-428 ÁBTL 28.

²⁴ „Jelentem, hogy a mai napon [X] elvtárs, a BM Külügyi Osztályától felhívott és közölte, hogy ajánlani tud egy albérletet, ami megfelelne a mi céljainknak. [...] A lakás megtekintése után [Y-nal] beszélgettem és a következőket mondtam el neki: Vagy ma délután, vagy a jövő héten eljövök egy barátommal, aki külföldi személynek fogja a lakást ajánlani. Ezzel kapcsolatban az a kérésem, hogy barátomat mint régi ismerőst kezeljék, ha a külföldivel jön és a továbbiakban is. [...] Amennyiben a személy ideköltözik, alkalmanként mi is eljövünk. Itt [Y] kulcsot ajánlott fel a részemre is, hogy amikor akarunk jöhetünk. Ha a személyhez látogatók jönnek, esetleg nők, ne legyen kifogásuk ellene, míg normálisan viselkednek. [Y] megjegyezte, ha nem csinálnak banzájt, ide jöhetnek, ő megérti, hisz fiatalok. A lakásért 800 forintot kérjen, ha a személy sokallja, engedje le 700 forintra, ha azt is sokallja, mondja neki azt, hogy gondolkozik rajta, jöjjön vissza 2-3 nap múlva. Erről engem értesítsen. [Y] 700 forintnál olcsóbban a lakást nem adja oda, így [az ügynök-osztálytárson] keresztül pró-

amikor egy hölgy partnert (továbbiakban *ügynöknő*) vezetett be mellé a céllal, hogy elcsábítsa és kompromittáló információkat szerezzen tőle.

Jelenetírás egy ügynöki jelentés alapján

A következőkben egy konkrét példán keresztül mutatom be azt a folyamatot, hogy hogyan alakult át egy ügynöki jelentés színpadi jelenetté. Azért ezt a példát választottam ki, mert itt támaszkodtam leginkább az eredeti irat szövegére, annak mondataira, és ezáltal jól lekövethetővé válnak a más levéltári forrásból származó kiegészítések (ezeket lábjegyzetben jelzem) és az írói fantázia átírásai. Nem a mondatról mondatra történő elemzést alkalmazom, hanem a főbb gondolatmenetekre fókuszálok, amelyek mentén egyik anyagot a másikká alakítottam.

1966. március 8-án az Árpád-híd Espresso-ban az Állambiztonság tisztje a BRFK-tól kölcsönvett egy ügynöknőt:

„A továbbiakban felhívtam az ügynök figyelmét, hogy amit mi beszélünk és a feladat, illetve minden, ami azzal kapcsolatos, nem tartozik senkire, még tartójára sem. Az ügynök ezt megértette. Majd vázoltam feladatát, tehát hogy egy nyugati állampolgárral kell megismerkednie és el kell érni-e [sic!], hogy nevezett személy a bizalmába fogadja. A célt, illetőleg feladatot három pontban jelöltem meg számára: 1. Költekezésbe vinni a személyt. 2. Lehető legjobban megismerni, tehát hol dolgozott, kik voltak a kollégái, barátai, tervei, stb. 3. [szenzitív adatok miatt kitakarva]. [...] Ezekután az ügynökkel megbeszéltem, hogy feladatával összefüggésben 1966. március 9-én 12 órától 19 óráig és március 10-én 9

órától 20 óráig a lakásán tartózkodjon lehetőleg úgy öltözve, mintha utazna és egy nagyobb kézitáska is legyen nála, mivel valószínű, hogy elvisszük »egy kis kocsikázásra«. A továbbiakat majd akkor megbeszéljük. Az ügynök ezt megértette és közölte, hogy az utasítás szerint jár el. [...] Fentiek után megállapodtam vele abban, hogy vagy én, vagy más fogja az említett két napon keresni lakásán. Ha más keresi, annyit fog a köszönés után mondani, hogy »ha van kedve kocsikázni, most elvinném, ráérek«. Ő az ismeretlent ismerősként fogja üdvözölni és eljön vele.”²⁵

Az ügynöknő bevezetési akciója végül sikeresen lezajlott: Balassagyarmatra autóval követték a célszemélyt, aki egy forgatásra ment, és az ügynöknőnek egy parkolóban kellett megszólítania őt. A helyzethez a következő legendát dolgozták ki: „Nagyanyját jött látogatni Budapestről, aki itt fekszik kórházban, azonban közölték vele, hogy komplikációk léptek fel, Budapestre, a Kék-golyó utcai intézetbe vitték. Mivel tudja, hogy súlyos rákos, minél előbb szeretné meglátogatni.”²⁶ Ekképpen írták meg a szituációt generáló új szereplő belső motivációit, hátterét, később pedig az ügynöknő további utasításokat kapott a randevúk lebonyolításával kapcsolatban is.

A jelentésben az ügynöknő és a tartótiszt beszélgetését kizárólag az utóbbi interpretációjában olvashattam, az általam írt párbeszédben viszont a másik szereplő is lehetőséget kapott arra, hogy megszólaljon. Így mindaz, ami az ÁBTL-ben múltba vesző vagy titkosított, az előadás keretein belül életre kelhetett, a nyilvánosság előtt feltárulhatott, továbbá kikerült a tartótiszt interpretáció hatálya alól. Aminek korábban a tartótiszt volt az írója és rendezője, annak mostantól

bálunk [célszemélyre] hatni, hogy a 700 forint nem sok ezért a lakásért.” K-2040 ÁBTL 287.

²⁵ K-2040 ÁBTL 283.

²⁶ K-2040 ÁBTL 313.

én lettem a megalkotója. Ezzel a stratégiával azt demonstráltam, hogy hogyan tudom felszabadítani magam az állambiztonsági iratok saját hatalmi rendszerükön belüli újraolvasása alól, és hangot adtam azoknak a személyeknek, akik mindezedáig némák maradtak. A jelentésből kiindulva a *Megfigyelők*ben a következő beszélgetés²⁷ játszódik le Horváth hadnagy és Rózsa Erzsébet között:

HORVÁTH: Gondolom, tisztában van azazal, hogy a tőlünk kapott feladatai, illetve minden, amiről mi ketten beszélünk, senkire nem tartozik, még a tartójára sem.

ERZSI: Igen.

HORVÁTH (*félre*): 1965. május 5-én a Mézes Mackóban találkozót tartottam a BRFK Bűnügyi Osztály munkatársával, Hegedűs rendőrőrnaggyal, és átvettem tőle Rózsa Erzsébetet, „Puma” fedőnevű ügynöküket. (*Erzsébetnek*) Egy Michael Besenczy nevű nyugati állampolgárral kell megismerkednie esetleges kompromittáló adatok szerzése céljából. El kell érnie, hogy nevezett személy a bizalmába fogadja, és minél többet eláruljon magáról. Ne engedje, hogy felvigye magát lakásra. Ezt addig halogassa, ameddig csak lehet.²⁸

ERZSI: Szűznek mondjam magam?

HORVÁTH: Azért ne essünk túlzásba! Ha a téma szóba kerülne, mondja, hogy ön gátlásosabb annál, hogy ezekről nyíltan beszéljen. Ha Besenczy kezdené türelmét veszteni, esetleg en-

gedjen ezt-azt – de mindent akkor se engedjen.

ERZSI: Érdekel, hogy maga hogyan képzei ezt pontosan. Csak nehogy hibát kövessék el.

HORVÁTH: Szükség esetén mehet a fogdosás. Kézimunka is, de az csak a legvégső esetben. Franciázásról szó sem lehet.²⁹ Ha bármi történne, tegyen úgy, mintha kicsit spicces lenne, és csak azért engedne neki. Május 9-én 12 és 19 óra között és május 10-én 9 és 20 óra között tartózkodjon a lakásán, lehetőleg úgy öltözve, mint ha utazni akarna, mert valószínűleg elvisszük egy kis kocsikázásra. Hogyan lehet magát a lehető leggyorsabban elérni?

ERZSI: A szállásadóm telefonját leszerelték – rendőri felügyelet alatt van – így a távirat vagy a személyes értesítés a leggyorsabb.

HORVÁTH: Az említett két napon vagy én, vagy más fogja keresni a lakásán. Ha más keresi, ő annyit fog a köszönés után mondani, hogy „ha van kedve kocsikázni, most elvinném, ráérek”. Maga pedig az ismeretlent ismerősként fogja üdvözölni, és eljön vele. Majd az alosztály gépkocsijával követjük a célszemélyt Balassagyarmatra, ahova egy osztálytársával utazik filmforgatás céljából. Magát a kórháznál tesszük ki, ott kell megvárnia őket és a segítségüket kérni, hogy hozzák vissza autójukkal Budapestre. Eddig kérem ismétlje meg!

ERZSI: Kocsikázás, Balassagyarmat, kórház.

HORVÁTH: A következőképpen legendázza mindezt: Balassagyarmatra a

²⁷ *Megfigyelők*-szövegkönyv, 16-18.

²⁸ Ez a szál egy másik jelentésben olvasható megjegyzésből nőtt ki: „[Az *ügynöknőnek*] feladatul adtam, hogy a már megadott magatartási vonalat vigye tovább. A szerdai találkozás során még mindig nem mehet fel [a *célszemély*] lakására.” K-2040 ÁBTL 325.

²⁹ A kutató által olvasható jelentésekben az intim együttlétre vonatkozó kifejezések a szenzitív adatok kitakarása miatt nem fordulhatnak elő.

rákos nagyanyját jött meglátogatni, a kórházban viszont közölték, hogy komplikációk léptek fel, ezért Budapestre, a Kék Golyó utcai intézetbe vitték. Tehát rákos nagymama, komplikációk, Kék Golyó utca. – Szerény, csendes, kulturált magatartást tanúsítson.

ERZSI: Mindenben az utasítás szerint járok el.

A jelenet folytatásának ötlete a jelentéshez fűzött tartótiszt megjegyzésből bomlott ki:

„Az ügynök – kit én korábbról (1960-tól) ismerek, amikor a Somogy megyei RFK őrizetbe vette – a találkozó elején meg volt lepődve, majd később közölte, hogy örül a találkozásunknak és annak, hogy így találkoztunk a presszóban. Ezt arra értette, hogy nem úgy, mint amikor őrizetben volt. Közölte azt is, hogy mindent el fog követni annak érdekében, hogy a feladatot sikeresen hajtsa végre, már csak a régi ismeret-ségre való tekintettel is.”

Az ilyen és ehhez hasonló rövid megjegyzések hozták létre azt a krimidramaturgiai konstrukciót, amelyben a szereplőknek közös múltjuk és titkaik lettek. A *Megfigyelők*-ben ezek többnyire kifejtetlenül maradtak, így érzékeltetve az ügynöki jelentésekben lévő hiátusokat és teret hagyva a befogadói továbbgondolásnak.

A tartótiszt nem csak a különböző konspirált helyzeteket és a legendázást konstruálta meg lépésről-lépésre, hanem olykor az ügynökök viselkedését is instruálta – ahhoz hasonlóan, ahogyan a rendező előkészít egy jelenetet vagy egy improvizációs helyzetet. E két közeg – a belügyi és a színházi/filmes – evidensen egymás mellé került azokban a beszélgetésekben, amikor az ügynök maga is jelenetírás és színészvezetéssel foglalkozó művészember volt: az egyik jelentés-

ben a tartótiszt azt kérte az ügynök-osztálytárostól, hogy az „igyekezzen olyan helyzetet teremteni, amelyben [célszemély] feloldódik, például egy kellemes este, ilyenkor a megfelelő pillanatra időzített jó kérdéssel sok mindent el lehet érni. [Az ügynök-osztálytárs] erre azt mondta, hogy ezt ők a megfelelő dramaturgiai pillanatnak nevezik, és igyekszik ilyen helyzeteket előidézni és kihasználni.”³⁰ Az ügynök-osztálytárs³¹ és a célszemély mellé bevezetett ügynöknő³² kapott instrukciókat a rövid- és hosszú távú magatartásvonalára vonatkozólag, és a tartótiszt a megfigyelés irányát is befolyásolta, például a kém-³³ vagy az ellenforradalmi tevékenységre³⁴ tett utalások különösen érdekesek voltak a

³⁰ Mt-428 ÁBTL 28.

³¹ „Az ügynök kiképzését, [célszeméllyel] szembeni magatartási vonalának értékelésével és újbóli megszabásával folytattam. Az ügynök magatartási vonalának megszabásánál figyelembe vettem eddigi magatartását, és azt, hogy [célszeméllyel] hazatérte után esetleg beszámol osztálytársairól a brit szerveknek és egy ilyen beszámoló lehetőleg a legelőnyösebb színben tüntesse fel az ügynököt az angolok szemében. Ennek érdekében az ügynök úgy állítsa be magát, mint volt horthysta katonatiszt fia, aki azon józanul gondolkodik legalábbis annyira, hogy tudja, hogy nem „ugrálhat” és jobb neki csendben meghúzódni, a KISZ-be belépni és elkerülni az összeütközést ezzel a rendszerrel.” Mt-428 ÁBTL 77.

³² „szerény, csendes, kulturált magatartást tanúsítson. Öltözködjön egyszerűen, szolidan” K-2040 ÁBTL 319.

³³ „folyamatos feladatként adtam az ügynöknek, hogy a lehetőségekhez képest próbáljon visszatérni az u.n. »kém« illetve »könnyű pénzszerzési« témákhoz” Mt-428 ÁBTL 77.

³⁴ „az ügynöknek feladatul adtam, hogy minden olyan jelenségre, hangra vagy jelre, ami ellenforradalmi készülődésre utal, azonnal figyeljen fel és jelentse” Mt-428 ÁBTL 84.

BM-nek. A tartótisztnek, akárcsak egy rendezőnek, jó pszichológiai és (színész)pedagógiai érzékkel kellett rendelkeznie, előbbi az ügynökök lélektanának helyes felmérésében és a vele való kommunikációban,³⁵ utóbbi pedig a nevelő munka során volt fontos:

„A gyakorlatnak (gyakoroltatás) a szakmai képzésben ott van elsődleges jelentősége, ahol a hálózati személy kiképzésében a készségek szintjét kell biztosítani. Például szerep átélés, megfigyelő készség, információk megszerzésének készsége, kapcsolatok létesítésével, elmélyítésével összefüggő képességek, az operatív helyzet értékelésének készsége stb. A kapcsolatokat pszichológiailag is fel kell készíteni a feladatokra. A felkészítést a feladat jellegével és a hálózati személy személyi tulajdonságaival, pszichés alkatával összhangban kell végezni. Célja megfelelő akarati és érzelmi állapot kialakítása a feladatokhoz.”³⁶

A keret: kukkolás és kinézés

A konspiráció tehát a tökéletes megtévesztést célozta meg, amelyhez szükség volt az ügynökök minél hitelesebb színészi átélésé-

³⁵ „A nyomozó a találkozón figyelembe veszi a hálózati személy egyéniségét, és a köztük kialakult viszonynak megfelelően igyekszik a találkozó légkörét megalapozni. A beszélgetés tárgyát és a témák sorrendjét befolyásolja a kettőjük között kialakult emberi, munkatársi kapcsolat.” *Kapcsolattartás nyilvános helyeken* (BM Filmstúdió, 1975), OSA Archivum, 394-0-1:1/5, 6:10

³⁶ LAKATOS Sándor, MULIK László, *Az állambiztonsági munkában felhasználható operatív erők, eszközök és alkalmazott módszerek, a hálózat szervezése* (Jegyzet a BM Tartalékoszt-tiszt-képző Iskola hallgatói részére), (Budapest: BM Könyvkiadó, 1988.) 91. (A-3103 ÁBTL)

re, e mentén viszont a civil életében a színlelés, a titkolózás és a hazugság, összességében az általános bizalmatlanság helyzetei teremtdték meg. Információgazdasági szempontból a tartótiszt hatalmi pozíciója általán képződött meg, hogy ő többlettudással látott rá az előidézett helyzetekre és az azok mögött rejlő motivációk bonyolult szövedékére, és ez a rideg, laboratóriumi perspektíva határozta meg a saját kutatói tekintetemet is a dossziék újraolvasása, a valós személyek történetének befogadása során, amely zavarba ejtett – és ez az „alantas pornográfiának” nevezett perspektíva.³⁷

A színészek a szerepmegformálás során a lélektani realista iskolát alkalmazzák, annak is a közelikre építkező, filmes jellegű játékmódját, viszont ebből újra és újra kilépnek: félrök mentén tartótiszt és ügynöki jelentéseket mondanak el a nézőknek, songokat énekelnek, továbbá többször utalnak a belügi munka teatralitására³⁸ és a nézői tekintet hatalmára.³⁹ Az előadásnak ez a rétege

³⁷ TAMÁS Gáspár Miklós, „A titkosrendőri ihlet”, *Litera*, hozzáférés: 2020.05.25., <https://litera.hu/irodalom/publicisztika/a-titikosrendori-ihlet.html>

³⁸ „Megleshetjük, ahogy a nagy emberi játszmák lejátszódnak – pont, mint a színházban.” *Megfigyelők*-szövegkönyv, 2., „Ha együttműködsz, fedőnevet is kapsz, pont mint a színházban.” *Megfigyelők*-szövegkönyv, 9.

³⁹ SÁNDOR (a közönségre nézve): Eléggé sok vendéget hívtál.

MICHAEL: A vendégek egy része szabad szemmel láthatatlan.

SÁNDOR: Ezt hogy érted?

MICHAEL: Rád nézek, és egy rendes, megbízható, őszinte embert látok. Nem csak az a kérdés, hogy a vendégeink jelen vannak-e. Az is fontos, hogy mit mondunk el nekik.” *Megfigyelők*-szövegkönyv, 22.

„Tudom, hogy ma itt nem lesz baszás. Egyből sejtettem, amikor belépteket. Hogy ti

bekeretezi a játék színházszerűségét és reflektál a kukkolás aktusára. Bár a jelentések olvasásának alapélménye, hogy az ügynök-történeteket kukucskáló-színpad keretben képzeljem el,⁴⁰ a színészek kinézése szembe megy ezzel – a színpadon álló személyek nagyon is tisztában vannak azzal, hogy megfigyelik őket. Ez egy újabb stratégia arra, hogy kijátsszam az állambiztonsági szemszög hatalmát. A kukucskáló-színpad látszata alakította a teret és a látványt is. A Trafóklub szűk helyiségébe kevés néző fér be (alkalmanként maximum 55 fő) és nagyon közel vannak a színpadhoz, így azt élhetik át, mintha benne ülnének a szereplők intim életterében.

*A jelentések testisége –
egy fiktív homoszexuális ügynök dossziéja*

A szenzitív adatok miatt kitakarás alá kerül minden olyan mondat vagy szó, amely akár csak utal az elfedni szánt, szexualitással vagy egészséggel kapcsolatos információra. A jelentésekben megtalálhatók olykor testi jellemzőkre vonatkozó leírások, például a Bt-882 jelzésű beszervezési dosszié elején található kérdőívben⁴¹ vagy a célszemélyre vonatkozó figyelési jegyzőkönyvben,⁴² de alapvető-

csak azért jöttetek ide, hogy megverjétek és kiraboljátok a nagy filmrendezőt. (*mutatja a menyasszonya ruháját a közönségnek*) Ez a menyasszonyom ruhája. Tudom, hogy azt szeretnétek, hogy felhúzzam. (*felhúzza*)” *Megfigyelők*-szövegekönyv, 30.

⁴⁰ Lásd erről bővebben TOMPA Andrea, „A dossziék színpadiassága”, *Színház* LIII, 4. sz., (2020. április, 30.): 19-21. című írását.

⁴¹ „Részletes személyleírása: 174 cm magas, közepesen táplált, világosbarna hajú, barna szemű, ovális arcú” Bt-882 ÁBTL 22.

⁴² „Személyleírása: kb. 24-26 éves, kb. 168-170 cm. magas, barna oldalt választott rövidre vágott hullámos hajú, magas homlokú, hosszúkás, kissé telt-arcú, rövid húsos orrú, kissé vastag szájszélű, sovány testalkatú,

en az iratokat olvasva a szenzitív adatok kihagyása következtében az említett személyeknek eltűnik a teste. Ez a tabusítás azért teremt irritáló hiányérzetet a szövegek olvasása közben, mert utalások szintjén rendszeresen szerelmi ügyekről esik szó, például hogy a vendéghallgató szívesen ismerkedett nővel,⁴³ és a mellé beszervezett ügynöknőnek is folyamatosan instrukciókat adtak azzal kapcsolatban, hogy mennyire engedheti magához közel a célszemélyt, felmehet-e a lakására.⁴⁴ Mindez maximum a plátói, romantikus kapcsolatok szintjén vált számomra olvashatóvá, de a *Megfigyelők* fiktív tere lehetőséget adott arra, hogy a szereplők közti szerelmi/szexuális hálót mint a cselekmény egyik legfőbb mozgatóját megmutassam.

Az is fontos inspiráció volt a témához, hogy a magyar színházi világban az ügynök archetípusa, Tar Sándor és Molnár Gál Péter nyomán, a melegsége miatt megzsarolt férfi. Az Oral History-ból⁴⁵ és MGP *Coming out* cí-

egyenes testtartású, fürge mozgású férfi.” K-2040 ÁBTL 436.

⁴³ Az aktákban a bevezetett ügynöknő mellett említettek például egy MALÉV-nél dolgozó nőt, akivel a célszemély randevúzott, de végül arra jutott, hogy „nem kell a nő, mivel tetszeni sem tetszik neki, és úgy vette észre, hogy a lány nagyon »ragad« rá. Hogy akkor miért hívta fel? – mert mint mondta az ügynöknek, ráér egy kicsit és még egyszer meg akarja nézni.” (Mt-428. ÁBTL 76.) Ezenkívül a K-2040 jelzésű dosszié 417. oldalától az iratokban rendszeresen előkerült egy debreceni színésznő neve, akivel a célszemély állandó levelezésben volt, és gyakran meg is látogatta őt.

⁴⁴ K-2040 ÁBTL 325.

⁴⁵ TAR Sándor, „Ebből nem lehet kijönni”, *Magyar Narancs*, hozzáférés: 2019. 07. 05, https://magyarnarancs.hu/belpol/ebbol_nem_lehet_kijonni_tar_sandor_iro-63731, VARGA Attila Tibor, *Csók a gőzben* (Budapest: Szerzői magánkiad., 1991), HANZLI Péter, HALMAI

mű, a halála után publikált memoárjából⁴⁶ értesülhetünk róla, hogy az ügynökjelöltek homoszexuális viszonyai ideális kompromittáló adatnak számítottak, és a BM a nyilvános leleplezés lehetőségével kényszerítette őket az együttműködésre. Mindez az ÁBTL-ben egyelőre rejtett marad: bár feltételezhető, hogy az állambiztonsági iratokban a korszak homoszexuális szubkultúrájával és annak megfélemlítésével kapcsolatban sok információt találhatnánk, azok leghamarabb évtizedek múltán válnak majd megismerhetőkké. A *Megfigyelők*ben ezt a jogi helyzetből adódó információhiányt az írói fantáziával pótoltam, és az ügynök-osztálytárs (homoszexualitáshoz nem kötődő) történetével összekapcsolva megírtam egy fiktív homoszexuális ügynök, „Rómeó” dossziéját, akit a darabon belül civilként Somogyi Sándornak hívnak.

Az álnév/szerepnév ebben az esetben mágikus jelentőséggel bír, és Somogyi Sándor identitászavarának legfőbb kifejezője. Horváth hadnagy és Sándor kapcsolata egy presszóbeli találkozóval⁴⁷ indul, ahol az első kapcsolatteremtés nem nélkülözi a szexuális feszültséget, majd mindez még erősebben megjelenik a K-lakásban történő, interjúnak álcázott beszervezési jelenetben,⁴⁸ ahol zenehallgatás és whiskyzés közben Sándor számára egy ideig fenn van tartva a Horváth által eljátszott – vagy valóban átélt – illúziója annak, hogy a beszélgetés szexuális együttlétté fejlődhet. Amikor azonban Horváth utal rá, hogy Sándor különböző éjszakai portyázások során férfikkal ismerkedik, ő mereven

tagadni kezd, főleg, amikor Horváth végül kimondja a „homokos” szót, azaz konkrétan is megnevezi azt a kategóriát, amelybe a szexuális orientációja mentén belehelyezi Sándort:

SÁNDOR: Mi közöm nekem ehhez?

HORVÁTH: Tudtad, hogy nyilvántartják ezt? Lehet, hogy sosem kapnak el, de tudják rólad. Benne vagy a rendőrségi nyilvántartásokban. Hosszú évek óta listákat vezetnek.

SÁNDOR: Miféle listákat? Kikről?

HORVÁTH: Sándor, a homokosokról.

(szünet)

SÁNDOR: Ez valami tévedés. Hát én nem – (nevet)

HORVÁTH: Mit nem?

SÁNDOR: Bennem nincs ilyen hajlam. Menyasszonyom van.

HORVÁTH: Ez a kettő nem függ össze.

SÁNDOR: Nem is találkoztam még olyanokkal, akik – szexuálisan effélék.

HORVÁTH: Sándor, ott van rólad leírva feketén-fehéren. Bármikor bárki előszedheti.

SÁNDOR (*próbál könnyed maradni*): Ezt valaki elrontotta.

HORVÁTH: Sándor, most ebbe nem menjünk bele. Ezek hiteles dokumentumok. Azért van szükség ezekre a listákra, mert csak az információk birtokában tudunk megvédeni titeket. Van két férfi, szeretők, egyik megöli a másikat: ha nem lennének róluk információink, milyen nyomon indulnánk el? Értetek csináljuk az egészséget. Odafigyelünk rátok, de azért néha mi is kérnénk valamit cserébe – mégis csak így igazságos.

SÁNDOR: De hát én tényleg soha az életben –

HORVÁTH (*közbeveg*): Múlt pénteken Rác fürdő gőzfürdője. Március 19, Moszkva téri nyilvános vécé. Március 13, Erzsébet híd budai hídfőjénél lévő vécé. Március 6-án éjszaka a Lukács park, majd a

B. Gábor, VARGA P. Ildikó, SEREGÉLY Ágnes, GYÁRFÁS Judit, NAGY Sándor, szerk., *Meleg férfiak, hideg diktatúrák* (Budapest: Civil Művek Közművelődési Egyesület, 2015), TAKÁCS Judit: *Meleg század* (Budapest: Kalligram, 2018)

⁴⁶ MOLNÁR GÁL Péter, *Coming out* (Budapest: Magvető Kiadó, 2020)

⁴⁷ *Megfigyelők*-szövegkönyv, 3. jelenet, 4–5.

⁴⁸ *Megfigyelők*-szövegkönyv, 5. jelenet, 6–10.

Nyugati Pályaudvar vécéje. Február 19, Palatinus strand zuhanyzója. Február 5-én szintén a Moszkva téri vécé. Hívjam ide a többieket is?

Sándor elsőre elutasító reakciója nem csak a nyilvános lelepleződéstől és megszégyenüléstől való félelemmel függ össze – ugyanis a törvényi szabályozás Magyarországon 1961-től nem büntette már a homoszexualitást, a történetet pedig 1965-re pozicionáltam –, hanem a homoszexuális önmeghatározás államszocialista korszakra jellemző képlékenységgel is. A homoszexuális szubkultúra múltjával kapcsolatos *Meleg férfiak, hideg diktatúrák* című OH-gyűjteményben az utólag megkérdezettek egytől egyig melegnek identifikáltak magukat, amely azonnal rávilágít arra, hogy az utólag megszólalók a meleg közösségen belül egy szelektált, szűk csoportot reprezentálnak. Az OH nem képes megszólaltatni azokat, akik minderről nem akarnak beszélni, sőt, akik a gyakrabban vagy ritkábban előforduló, azonos nemű személyekkel történt szexuális kapcsolataik alapján nem is kezelik magukat melegnek. A *Megfigyelők*-ben Sándort e láthatatlan tartományban helyeztem el, ahol nincsenek mintái arra, hogy a homoszexualitást mint lehetséges identitáskonstrukciót elképzelje maga számára. Így a menyasszonyával, Judittal való viszonya nem kizárólag a heteroszexuális homlokzat fenntartását szolgálja, hanem egy őszintén átélt és a családalapítás iránti vágygal összefüggő magatartásforma. A beszervezési jelenet során az életének egy sötétségben megélt, önmaga előtt is kitakart tartománya válik hirtelen *leleplezetté és megnevezetté*.⁴⁹

Horváth a jelenet végén *szerepbe lépteti* Sándort, amikor azt mondja, „ha együttmű-

⁴⁹ Visszaulva itt a Rainer M. által használt két jelzőre, amely az ügynök személyéhez tapad a rendszerváltás utáni magyar diskurzusban.

ködsz, fedőnevet is kapsz, pont mint a színházban. Mit szólnál mondjuk ahhoz, hogy »Rómeó«”.⁵⁰ A tartótiszt által adott álnév Sándor számára a két titkos tevékenységet, a szexuálisat és az ügynökít végzetesen egymásba csavarja: Sándor éjszakai meleg hódításaira, sikereire utal, egyfajta ironikus dicséret értük. Sándor így a homoszexuális viszonyokért járó büntetésként élheti meg az ügynöki munkát, amelynek elvállalása visszavonhatatlanul belekényszeríti őt a hatalom által kijelölt szexuális kategóriába.

Az ügynök mint színész

A heteroszexuális homlokzat és a titkos homoszexuális viszonyok kettőssége kapcsolódik a performativitás és a szerepjátszás kérdéseihez, a darabbéli szituáció viszont akkor válik igazán rétegzetté, amikor Sándornak ügynökként arról a személyről kell jelentenie, akihez szexuálisan a legerősebben vonzódik, miközben a vágyait minden erejével igyekszik eltitkolni. Mindez pedig a Színház- és Filmművészeti Főiskola közegében, ahol a képzésük ideje alatt fiatal emberek próbálják megtalálni a saját alkotói hangjukat, miközben folyamatosan a felvett szerepeik és a művészi önazonosság általuk észlelt állapotai között mozognak. A szerepek közti totális zavart a *Megfigyelők* negyedik jelenete⁵¹ készíti elő, amelyben Sándornak a Színház- és Filmművészeti Főiskola egy vágyott és mostanra látszólag otthonossá tett közegként jelenik meg. Ez az intézmény a maga legendáival, hagyományaival, nagyon összetartó közösségével és a színházi és filmes szakma hálójába történő belépés lehetőségével kijelöli azt a keretet és téthelyzetet, amelyben a *Megfigyelők* cselekménye játszódik. Sándor ebbe a közösségbe szeretne mindenáron tartozni, a tanárok és a hallgatók tekintetében pozitívan viszontlátni és hi-

⁵⁰ *Megfigyelők*-szövegkönyv, 9.

⁵¹ *Megfigyelők*-szövegkönyv, 4. jelenet, 5-6.

telesnek érezni önmagát. Michael a beszélgetést végül a kameralencse által megmutatott személyiség témájára futtatja ki, miközben végig kamerázza Sándort. Sándor filmrendező hallgatóként nyilatkozik arról, hogy mit gondol önmagáról és a saját arcának jelentéséről. Michael a színészi metamorfózis lehetőségére kérdez rá, amit Sándor korábban – a kamera másik oldaláról – sosem vonatkoztatott magára. Michael a szerepjátszást a „negatív karakter” behozatalával morális keretbe helyezi, de a valódi tét a személyiség integritása. A *Megfigyelők*ben azt követjük végig, ahogy Sándor az ügyetlenség álcájába bújó, haszontalan ügynökből eljut odáig,⁵² hogy önmaga mentése érdekében vádló jellegű információkat közöl a célszemélyről és a Főiskola közegéről, tehát megtanulja a negatív karakter eljátszását is. Sándor a darab során különböző szerepekbe bújik, a személyiségének különböző szintjei tárulnak fel, és ezek a szintek úgy alakítják át az arca jelentését, hogy ő azzal – a kinézései és kiszólásai által – a nézők tekintetében kényszerűen szembesül. A színészi metamorfózis sikere viszont nem Sándoron múlik, hanem az őt játszó Baki Dánielen. Az előadás kísérletet tesz arra, hogy egy fikciós történeten keresztül a színészi munka leglényegét, az átélés és reflexió váltakozását tegye közlőleg megfigyelhetővé.

Főiskolai és állambiztonsági hálózatok

A dossziék alapján az Állambiztonsági Hivatal kiterjedt információs hálózatot épített ki a célszemély körül – már a beutazása előtti időktől kezdve –, amelyben a közvetlen környezet tagjai mellett legalább annyira fontosak voltak a kisemberek (portások, főbérlokk, büfések, stb.) és a hivatalos kapcsolatok⁵³ is.

⁵² *Megfigyelők*-szövegkönyv, 13. jelenet, 26-29.

⁵³ „Az állambiztonsági szervek alakítsanak ki rendszeres munkakapcsolatot illetékességi területükhöz tartozó minisztériumok, intéz-

Utóbbira példa, amikor a tartótiszt a Főiskola adminisztratív vezetőségének szóbeli jelentését rögzítette az angol vendéghallgatóról,⁵⁴ vagy amikor az osztályfőnökét, Herskó

mények, vállalatok, stb. azon vezetőivel (továbbiakban: hivatalos kapcsolat), akik beosztásuknál, hatáskörükénél fogva kellő áttekintéssel rendelkeznek az adott terület helyzetéről és készséget tanúsítanak az állambiztonsággal összefüggő adatokat szolgáltatására, az operatív munkát elősegítő egyes személyi és tárgyi feltétel biztosítására.” BORSÁNYI Imre, VÉRTES János, „A hálózaton kívüli...”, 12. Az eredeti: A belügyminiszter 09/1975. számú parancsa II. fejezet 7. pontja ⁵⁴ „1966. II. 1-én megbeszélést folytattam [a célszemély] személyével kapcsolatban a Színház és Filmművészeti Főiskola Igazgatójával Vadász elvtárral és a tanulmányi osztály vezetőjével Várkonyinéval. Elmondták, hogy [a célszemély] nagylábon él, lényegesen több pénzt költ mint amennyivel ösztöndíjából rendelkezhet. Gyakran viszi a Főiskola hallgatóit a Vörös Csillag Étterembe, a Fortunába és hívja meg őket lakására. Rendszeresen szállítja a különböző szakok hallgatóit gépkocsijával munkára. Bőkezűsége és gépkocsija következtében a Főiskola közkedvelt személye A Főiskolán már beszélt arról, hogy szeretné meghosszabbítani magyarországi tartózkodását. Ennek anyagi fedezetére vonatkozóan úgy nyilatkozott, hogy egy telefonjába kerül és biztosítva van a szükséges összeg. Általában szereti magát mint befolyásos embert bemutatni, aki több mint egyszerű ösztöndíjas, beszélt széles körben kapcsolatairól az angol külügyminisztériumhoz. Magyarországon széleskörű mozgáslehetősége és ennek, valamint a munka jellegének következtében jó hírszerzőlehetősége van. Sokat profitálhat a kulturális élet híryangát tekintve a hallgatókkal való kapcsolatokból. A szakmai munka révén pedig a lakosság általa megválasztott rétegei közül létesíthet széleskörű kapcsolatokat – mindezt munkája fedezete alatt. Annak következtében, hogy

gépkecsijával segítséget nyújt diáktársainak híryanaghoz juthat azok munkája alapján is. Ez a munka jellegével magyarázható. A Főiskola hallgatói ugyanis mielőtt filmet készítenek, 6-8 órai magnetofonszalagra gyűjtött riportanyagot szednek össze a lakosság téma szerint megfelelő csoportjaitól, és ebből a filmriport elkészítéséhez végül is 15-20 percnyi kiválogatott anyagot használnak fel. Ezek az anyagok az esetek jelentős részében az élet fonátságait vetik fel, amelyeket ezután marxista szempontok alapján értékelnek és magyaráznak. Ezek az anyagok [*a célszemély*] kezében egy ellenséges film, illetve hangriport alapanyagát képezhetik. Vadász elvtárs szerint arra nincs lehetőségük, hogy megakadályozzák az anyagok az angol nagykövetségre való juttatását. A fiatalok teljesen befogadták maguk közé [*a célszemélyt*] ennek az előbb már említett okon kívül az is a magyarázata, hogy hasznosnak tartanak egy angol barátot, akit megkereshetnek egy esetleges későbbi angliai látogatásuk alkalmával. A Főiskola vezetői látják a veszélyt azonban tenni ellene jóformán semmit nem tudnak. Az az elképzelésük, hogy egy megadott téma alapján filmet készítenek vele, ami leköti idejét és a fogatási időben lehetetlenné teszi, hogy egyedül mászkáljon. A forgatás idején ugyanis egy stábot kap maga mellé. A film elkészítésétől állásfoglalást is várnak. Elképzelhetőnek tartják azt is, hogy nem az igazi érzelmeit adja a filmbe, hanem azt, amit úgy véli várnak tőle a magyar tanárok. Ennek ellenére a film így is hasznos lesz, mert minden esetleges későbbi ellenséges megnyilvánulása esetén azt dokumentumként lehet felhasználni ellene. A Főiskola vezetői elmondták, hogy nyugodtabban lennének, ha [*a célszemély*] nem maradna további egy évi időre. Megjegyezni kívánom, hogy [*a célszemély*] a Főiskolánál lényegesebb körökhöz juthat el tanulmányai ürügyén. Ellenőrzés nélkül és szinte ellenőrizhetetlenül folytathat le hírszerző találkozókat itteni angol ügynökséggel. Szabadon tanulmányozhatja tanuló társait és

Jánost kérdezték ki róla, aki egyértelműen bevédte őt.⁵⁵ Az előbbi iratból a Főiskola működésének egy fontos jellemzője is kiderül: a tartótiszt megjegyzi, hogy a célszemély a „diáktársai közül nem alakított ki egy szűkebb kört a maga részére, mindenkivel jó kapcsolatokra törekszik, ami lehetséges is, mert az egész Főiskolának jelenleg alig másfélszáz hallgatója van.”⁵⁶ Herskón és az ügynök-osztálytárson kívül a Főiskola szakmai-művész közege nem adott információt a vendéghallgatóról, és az iratok alapján feltételezhető, hogy az Állambiztonság meg sem kérdezte őket, valószínűleg a főiskolai háló szűkössége miatt, amelybe nehezebb volt kívülről behatolni, mint egy nagyobb létszámú oktatási intézmény esetében. Ez eltelésben áll Gervai korábban idézett állításával, miszerint a titkosrendőrség erőteljesen jelen volt a Főiskolán.

választhat ki jelölteket riportútjai alanyai közül. Eddig diáktársai közül nem alakított ki egy szűkebb kört a maga részére, mindenkivel jó kapcsolatokra törekszik, ami lehetséges is, mert az egész Főiskolának jelenleg alig másfélszáz hallgatója van.” K-2040 ÁBTL 36.

⁵⁵ Az 1966. január 18-án történt beszélgetés során Herskó azt állította az angol vendéghallgatóról, hogy még nem ismerte meg őt igazán, de dicsérte a marxista ismereteit: „Az évfolyam összetétele politikailag jó, nem tartja valószínűnek, hogy [*a célszemély*] káros befolyást gyakorolna az egyébként 26-28 éves fiatalokra. [*A célszemély*] marxista ismeretekben való jártasságot mutat, politikai felkészültsége a jelek szerint – sajnos – jobb mint a magyar hallgatók átlagáé. Ettől Herskó pozitív eredményt vár, azt, hogy a magyar hallgatók politikai érdeklődése növekedni fog.” K-2040 ÁBTL 35.

⁵⁶ K-2040 ÁBTL 36.

Hálók és hálószobák – az iratok banalitása

Az állambiztonsági kapcsolatok hálózatának nem csak az adott célszemély megfigyelése és értékelése volt a feladata, hanem olykor egymásról is jelenteniük kellett – amelynek révén minden megfigyelő egyben célszemély is lehetett, attól függően, hogy az Állambiztonság érdeklődése éppen milyen irányba indult el. E kettős figyelem mentén épült fel az ügynök-osztálytársnak a szervezési dossziéja (Bt-882), amelyben két gyanút keltő tényezőt is megneveztek vele kapcsolatban: édesapja horthysta múltját⁵⁷ és egy papról készített, főiskolai vizsgafilmjét.⁵⁸

⁵⁷ „Apja volt horthysta katonatiszt (tüzérszertári őrgy.) rendszerünk ellensége, többször volt büntetve, legutóbb 1957-ben igaztásért 1 év börtön.” Bt-882. ÁBTL 24.

⁵⁸ Az ügynök-osztálytárs így foglalta össze saját vizsgafilmjének mondanivalóját: „filmjében azt akarta és azt is mutatta be, hogy egy volt pap, aki a háború alatt katonatiszteknek a háború ellen misézett, aki 10 évet volt Oroszországban fogságban, hogy él most, hogy dolgozik és milyen hatással voltak rá a társadalmi átalakulások. Ez az ember ma egy kórházi mosoda vezetője, elégedett helyzetével, kiváló munkát végez úgy főnökei, mint beosztottjai meg vannak vele elégedve. Humanista, gyűlöli a háborút, és ezért a rendszerért dolgozik, mert ez nem akar háborút, látja a fejlődést, a marxista tanokat jobban ismeri, mint egyesek náluk a Főiskolán, de mind e mellett megmaradt vallásosnak, és ezt ő összeegyeztethetőnek tartja azzal, hogy a rendszerért dolgozzon. Ezt akarta ő bemutatni, és úgy érzi, hogy ezt is mutatta be.” Azt is hozzátette, hogy „az egész film körüli vitáról nem tudott semmit, vele hivatalosan nem beszéltek, tőle semmit nem kérdeztek. Idegenektől, kollégáitól hallotta, hogy a filmjén vitatkoznak, valami nincs rendben vele stb. A filmet fél év alatt készítette el, kollégái, tanárai ismerték témáját, mondanivalóját, a fél év alatt soha senki semmi olyan

Lenyomozása közben e témákról többeket is kikérdeztek, például a középiskolás menyasszonyát (a továbbiakban *menyasszony*), akinek az osztályfőnöke a technikum Politikai Bizottságának a titkára volt, és aki megszervezte, hogy a tartótiszt mint a BM tisztje beszélgetést folytathasson a lánnyal az igazgatói szobában.⁵⁹ Egy későbbi jelentésből kiderült, hogy az ügynök-osztálytárs⁶⁰ és a menyasszonya között konfliktusok adódtak, amelyeknek feltételezhetően köze volt a tartótiszt által kezdeményezett beszélgetéshez is. Ami viszont rendkívül meglepő, hogy az ügynök-osztálytárs maga kérte, hogy az Állambiztonság tegyen rendet ebben az ügyben:

„Megemlítette, hogy az utóbbi időben közte és a menyasszonya között a viszony megromlott, menyasszonya kor-

észrevételt nem tett készülő filmjéről, amiket később hallott. Elmesélte, hogy egy alkalommal – legnagyobb megdöbbenésére – hallotta az egyik színész hallgatótól, hogy filmje »fasiszta«. Erre ő válaszolni se tudott. Más alkalommal pedig azt hallotta, hogy őt filmje miatt már ki is »rúgták« a Főiskoláról.” Bt-882. ÁBTL 51-52.

⁵⁹ „A filmügyet felhasználva az igazgató elvtárs szobájában [*a menyasszonnyal*] négy szemközt beszélgetést folytattam le, mint a BM tisztje és a vőlegénye által készített vizsgafilmrel kapcsolatban érdeklődtem. [...] Kérdésekre elmondta, hogy vőlegénye [*az ügynök-osztálytárs*], egy papról készített vizsgafilmlet, melyben az emberi erőnyeket emelte ki és mutatta be, egyesek félreértették a film mondanivalóját és azt magyarázták bele, hogy a papot dicséri és hiba nélküli emberként tünteti fel. Azonban – tudomása szerint – ezt az egész filmügyet már a Főiskolán is és a Művelődésügyi Minisztériumban is lezárták.” Bt-882 ÁBTL 42.

⁶⁰ Ekkor még csak ügynökjelölt, de a követhetőség miatt tartom magam a korábban bevezetett kategóriához.

holja és veszekszik vele, hogy miért kellett neki papról filmet készítenie, most lehet, hogy ez miatt nem veszik majd fel az egyetemre. Miért kell neki angol barát, ne barátkozzon [a célszeméllyel], mert az káros lehet számára, hisz tudja, hogy mint volt katonatiszt fia így is van elég baja. Kért arra, hogy amennyiben mód és lehetőség van rá, valamilyen formában segítsünk, illetve nyugtassuk meg menyasszonyát.”⁶¹

A tartótiszt a kérésnek eleget tett, ismét felkereste a lányt,⁶² és próbálta elaltatni a

⁶¹ Bt-882 ÁBTL 56.

⁶² „A találkozó feladata az volt, hogy vőlegénye, [az ügynök-osztálytárs] kérésére megnyugtassuk menyasszonyát és elérjük nála, hogy ne támasszon akadályt a [célszeméllyel] történő barátság elmélyítésében. [A menyasszonynak] elmondtam, hogy múltkori beszélgetésünk óta eltelt idő alatt beigazolódtak szavai és nagyon örülök annak, hogy nem csalódtam benne. Megállapítottuk, hogy vőlegénye rendes, becsületes ember és [célszeméllyel] nincs semmi probléma. Így természetesen annak semmi akadálya, hogy barátkozzanak vele, sőt, az a kérésem, hogy barátkozzanak, járjanak együtt, mivel ők ketten becsületes emberek, jó irányban fognak hatni [célszemélyre], míg ha nem rendes emberekkel kerül össze, esetleg rossz irányba befolyásolhatják. [A menyasszony] szemmel láthatóan is igen megörült ennek a közlésnek és elmonda, hogy ne haragudjak, hogy megszegte a korábban adott szavát, nem mondta ugyan el vőlegényének beszélgetésünket, de kérdőre vonta, hogy mit csinált, és miért kell neki angol barát. Most már igazán sajnálja ezt, és örül annak, hogy nem szakadt meg a barátság. Ekkor megkértem [a menyasszonyt], hogy erről a beszélgetésről ne tegyen említést senkinek, még vőlegényének sem. [A menyasszony] azt megígérte és megjegyezte, hogy bízhatok

gyanúját mind az angol vendéghallgatóval, mind pedig a vőlegényével kapcsolatban. Biztatta a külföldivel való barátkozásra, és megkérte, hogy a beszélgetésükről ne tegyen említést senkinek, még a vőlegényének sem – a menyasszony szabadkozott (mint akit rajtakaptak), hogy a korábbi találkozókat sem mondta el a vőlegényének, csak kérdőre vonta a vizsgafilm és az angol barát miatt. Ezen a ponton válik teljesen rekonstruálhatatlanná, hogy ki milyen háttér tudással és szándékkal kommunikált az említett három tartótiszt beszélgetés során, vagy azokban a helyzetekben, amikor az ügynök-osztálytárs és a menyasszonya kettesben voltak: hogyan dolgozták fel egymás között, a privát szférájukban az Állambiztonság jelenlétét? Mit tudtak pontosan? Mi az, amit csak éreztek? Mit tehettek szóvá mindebből egymás előtt? A BM tisztje mint párkapcsolati mediátor lépett fel, és hatalmi pozícióból kezelte a konfliktust. Az Állambiztonság érdeklődése arra már nem terjedt ki, hogy az intimitás szintjén hogyan fertőzte meg egy fiatal pár kapcsolatát a titkolózás és a bizalmatlanság.

E három rövid jelentés a maguk kihagyásával a legfelkavaróbb leletekként jelentek meg előttem, és szembesítettek a tartótiszt interpretáció cinizmusával is: a bonyolultabb emberi érzelmek és motivációk megértése nélkül, azok tudatos ignorálásával, a banalitás szintjén tudtam csak olvasni e két ember kapcsolatát. Ez a leegyszerűsítő stratégia a BM számára praktikussá tette az ügymenetet, a kutatói tekintet számára viszont veszélyessé az utólagos újraolvasást. Somogyi Sándor és menyasszonya, Sárközi Judit viszonyához az inspirációt ezek a jelentések adták, még ha bennük nem is eshetett szó a homoszexualitásról. A szavakkal nem megközelíthető helyzet körüli némaság adta a

benne, annál is inkább, mivel már tudja, hogy [az ügynök-osztálytárssal] nincs probléma.” Mt-428 ÁBTL 31.

kapcsolódást az iratokban megjelenő pár és a szexuális identitászavart feldolgozni nem tudó Sándor és Judit között. Alkotóként nem az volt a célom, hogy feloldjam a dokumentált szituáció adta feszültséget, hanem hogy azonosulást megképző motivációkat írjak ennek a két szereplőnek, megteremtve így az állambiztonsági akták által megsemmisített emberi méltóságukat.

Olvashatatlan kémháttörténet

Az Állambiztonság számára a három dosszié legfontosabb kérdése az volt, hogy az angol vendéghallgató kémkedik-e a nyugati hírszerzésnek. Minden konspirált tevékenység, információgyűjtés és ügynökbeszerzés ennek megfejtésére irányult. A célszemély pedig a BM figyelő tekintete számára tökéletes projekciós felületnek bizonyult: egy Nyugatról jött, *idegen* fiatalember, akire rá lehetett vetíteni a hatvanas évekbeli kémfilmek tipikus figuráját. A jelentésekben újra és újra felbukkantak a kor paranoiáját jól érzékeltező megjegyzések, amelyekből a tartótiszt próbálta felépíteni a kémtevékenységet alátámasztó narratíváját, például a KKI vendégház portásának éjszakai emlékeiből,⁶³ de a Főiskola vezetőségének korábban idézett

⁶³ A vendéghallgatót a KKI vendégházban (Külügyi és Külgazdasági Intézet vendégháza, a Maros utca 16. szám alatt) szállásolták el, ahol meggyűlt a baja a vezetéssel, mivel rendszeresen érkeztek hozzá éjszakai vendégek, akiket a portásnak igazoltatnia kellett: „Albán szerint 12-én éjjel nagy forgalom volt [a célszemély] lakásán. Este érkeztek vendégei többen, de nem tudja, hogy mikor mentek el. Először egy diplomata rendszámú gépkocsi érkezett, amit egy nő vezetett, vele volt egy férfi. Majd egy másik férfi ment el a kocsival, aki többeket hozott és később bekapcsolódott a fuvarozásba [a célszemély] kocsija is, amit nem ő, hanem valaki más vezetett” K-2040 ÁBTL 30.

szóbeli jelentése is visszaigazolta a BM által keresett sztereotípiákat a mulatozás, a pénz, a külföldi kapcsolatok és a gépkocsi említésével.⁶⁴ Az ügynök-osztálytárs és az ügynök-nő is igyekezett gyűjteni a kémkedésre utaló nyomokat, legyen szó baráti viccelődésről,⁶⁵ egy feledésbe vesző megjegyzésről⁶⁶ vagy egy angol kémfilmről folyó beszélgetésről.⁶⁷ Valószínűleg az utóbbi hatására kérte a tartótiszt az ügynök-osztálytárstól, hogy „ha lesz egy szabad délutánjuk, vagy estéjük, nézzék meg a »Fény a redőny mögött« c. magyar filmet. Értékeljék, beszélgessenek róla, a beszélgetéseknél külön fordítson gondot [...] értékeléseire, ezeket lehetőleg jól jegyezze meg.”⁶⁸ Nádasy László *Fény a redőny mögött* című 1965-ös filmje, amely Szabó Miklós re-

⁶⁴ K-2040 ÁBTL 36.

⁶⁵ „[Az ügynök-osztálytárs] elmondta, hogy [a célszemély] ideérkezése utáni időkben sokat vicceltek vele és ugratták arról, hogy „Te nem vagy kém?”, vagy hogy „Neked van más megbízatásod is mint a tanulás?”. [A célszemély] ezért a viccért nem haragudott meg, egyik kollégájára sem, inkább belement, ami abba jutott kifejezésre, hogy ő is viccesen kijelentette, „és ha az lennék?!” Mt-428 ÁBTL 28.

⁶⁶ „[Az ügynök-nő] megjegyezte még, hogy [a célszemély] az éjszaka mondott neki valamit, ami rendkívül érdekes lenne számunkra, a kémkedéssel kapcsolatos, magába többször is elismételte, hogy ezt ne felejtse el, ez fontos, de aztán... elfelejtette, hogy mit mondott neki [a célszemély], csak arra emlékszik, hogy nagyon érdekes és fontos valamit.” K-2040 ÁBTL 337.

⁶⁷ „Egy angol kém-filmről beszélgetve kijelentette, hogy neki tetszett a film és annak főszereplője, aki egy hontalan ember volt és a kémanyagokat annak adta el, aki többet fizetett érte, nem számított neki, hogy az orosz vagy amerikai, mindenből pénzt tudott csinálni.” Mt-428 ÁBTL 73.

⁶⁸ Mt-428 ÁBTL 77.

gényéből készült, jó példa arra a tendenciára, amelyben a korabeli, szocialista ideológiához nem illeszkedő („imperialista”) nyugati kémfilmeket próbálták adaptálni a magyar viszonyok közé: a *Fény a redőny mögött*ben például egy kempingfelszerelések gyárának álcázott hadianyagüzembe épülnek be az imperialista kémek, velük küzdenek a belső elhárítás emberei. Végül a tartótiszt archiválási munkája révén létrejött három vaskos dosszié, amelyekben felépült egy fikcióval teli, zavaros kémtörténet, a célszemély szávaival élve anélkül, hogy kiderült volna, tulajdonképpen „ki ki volt és végülis ki kit győzött le.”⁶⁹

A BM tisztje hiába próbálkozott éveken keresztül, nem talált egyértelmű bizonyítékot a vendéghallgató kémtevékenységére.⁷⁰ Eközben természetesen nemcsak a kémkedéssel kapcsolatos (vagy kapcsolatba hozható) információkat rögzítette, hanem mindent, amivel közelebb kerülhetett a célszemély személyiségének és motivációinak megfejtéséhez. Az aktákban különböző nézőpontokon keresztül különböző verziókat és megfejtéseket gyűjtött össze, és folyamatos bizonytalanság jellemezte a célszemély megítélését, attól függően, hogy kinek milyen volt a viszonya hozzá. Mindez hasonlít az ÁBTL iratokhoz kötődő olvasási élményemhez: az ügynökök és a célszemélyek a

⁶⁹ Utalva a célszemély véleményére a *Fény a redőny mögött* című filmről: „[a célszemély] a »Fény a redőny mögött« című filmet már korábban [...] látta. Véleményt főleg a film technikai, fényképezési kérdésekben mondott róla. A cselekménnyel kapcsolatban mindössze annyit jegyzett meg, hogy az angol filmhősök jobban csinálják és, hogy ő tulajdonképpen nem érti még most sem, hogy ki ki volt és végülis ki kit győzött le.” Mt-428 ÁBTL 79.

⁷⁰ Ennek ellenére végül kiutasították: a célszemély 1967. március 4-én hagyta el Magyarországot. K-2040 ÁBTL 631.

BM által felépített narratívákon belül koherensen vagy töredékesen kirajzoltak ugyan egy-egy személyiségképet, de ezek ritkán tudósítanak a helyzetek mélyén lévő motívációikról, túlélési stratégiáikról, hazugságaikról és szerepjátszásaikról, így pedig a rendszerváltás óta a kutatók bárhogy újraolvasgatják őket.

A *Megfigyelők*et is a feloldatlanság alapélménye szervezte: nem egy koherens narratíva mentén építettem fel Michael Besenczyt, hanem egy kívülről értelmezhetetlen motívációktól hajtott, olvashatatlan szerepként írtam színpadra. Pszeudo-személyisége azáltal képződik meg, hogy kivel milyen viszonyba kerül a jelenetek során. Az ügynök-osztálytárs menyasszonyának egyik jelentéséből⁷¹ kiindulva Michael alakjában a szerepjátszás mint életforma tematizálódik: olyan színészként jelenik meg, aki elbújik a szerepei és a rávetített értelmezések mögé.

Összegzés

A levéltári és OH kutatásaim újra és újra szembesítenek velem, hogy milyen ereje van annak, ha valami rögzített és dokumentált, szemben az elszálló, elfelejtődő gondolatokkal és szavakkal. A *Megfigyelők* a kitakarások, a hiányzó történetek köré szerveződött, és a művészet mint kutatás módszertanával kísérletet tettem e hiányok kitöltésére, amelynek része volt az alkotófolyamat rögzítése is. A *Megfigyelők* mint komplex színházi projekt az SZFE-t tárgyaló intézménytörténeti kutatásomból nőtt ki, létrejöttének módszertani összefoglalása ahhoz kínál kortárs megközelítési stratégiákat.

⁷¹ „Elmondta, hogy [a célszemély] egy nagyon jó pofa fiú és jó színész. Csodálkozik is azon, hogy nem színészi szakra ment, pl. egy-két alkalommal a klubban viccet mondott, vagy monologizált, s ezt oly jól csinálta, hogy még az ott lévő színi hallgatók is megdicsérték.” Mt-428 ÁBTL 31.

Bibliográfia

- BORSÁNYI Imre, VÉRTES János. *A hálózaton kívüli kapcsolatok helye, szerepe és jelentősége a hírszerző munkában*. BM III/I. Csoportfőnökség Személyügyi és Kiképzési Osztálya, 1983. (A-3005/37a ÁBTL)
- GERGELY Attila, szerk. *Állambiztonsági értelmező kéziszótár*. Budapest: BM Könyvkiadó, 1980. (A-3036 ÁBTL)
- GERVAI András. „A történet vége”, *Élet és Irodalom* 55, 23. sz. (2011. június 10.), hozzáférés: 2020.05.25, <https://www.es.hu/cikk/2011-06-12/gervai-andras/a-tortenet-vege.html>
- GERVAI András. *Fedőneve: „szocializmus”*. Pécs: Jelenkor Kiadó, 2010.
- HANZLI Péter, HALMAI B. Gábor, VARGA P. Ildikó, SEREGÉLY Ágnes, GYÁRFÁS Judit, NAGY Sándor, szerk. *Meleg férfiak, hideg diktatúrák*. Budapest: Civil Művek Közművelődési Egyesület, 2015.
- JÁKFAI Magdolna. *A valóság szenvedélye*. DSc-értekezés. Budapest, 2019.
- Kapcsolattartás nyilvános helyeken* (BM Filmstúdió, 1975), OSA Archivum, 394-0-1:1/5
- LAKATOS Sándor, MULIK László. *Az állambiztonsági munkában felhasználható operatív erők, eszközök és alkalmazott módszerek, a hálózat szervezése* (Jegyzet a BM Tartalékostiszt-képző Iskola hallgatói részére). Budapest: BM Könyvkiadó, 1988. (A-3103 ÁBTL)
- MOLNÁR GAL Péter. *Coming out*. Budapest: Magvető Kiadó, 2020.
- PAPP Gábor Zsigmond. *Az ügynök élete*. dokumentumfilm. 2004
- RAINER M. János. „Vajon az ügynök a kádárizmus szimbóluma – és ha nem, mié?” In: *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*, szerkesztette HORVÁTH Sándor, 53–63. Budapest: Libri Kiadó, 2014.
- „Rejtve marad a múlt – Eltűnt állambiztonsági iratok”, *Népszava Online*, 2015.03.23., hozzáférés: 2019. 07. 07. https://nepszava.hu/1052070_rejtve-marad-a-mult-eltunt-allambiztonsagi-iratok
- TAKÁCS Judit. *Meleg század*. Budapest: Kalligram, 2018.
- TAMÁS Gáspár Miklós. „A titkosrendőri ihlet”. *Litera*, 2020. 02.06., hozzáférés: 2020.05.25. <https://litera.hu/irodalom/publicisztika/a-titkosrendori-ihlet.html>
- TOMPA Andrea. „A dossziék színpadiassága”, *Színház* 53, 4. sz. (2020): 30-31.
- VARGA Attila Tibor. *Csók a gőzben*. Budapest: szerzői magánkiadás, 1991.

Levéltári források

A-3103 ÁBTL
 Bt-882 ÁBTL
 K-2040 ÁBTL
 Mt-428 ÁBTL